

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Russologica II (2009)

Teresa Żeberek

Diny Rubiny językowy obraz emigracji do Izraela (Na materiale powieści *Вот идём Мессия!*)

Wielka alija (*Большая алиа*), emigracja ludności żydowskiego pochodzenia z dawnego ZSRR, rozpoczęła się wtedy, gdy mocarstwo zatrzęśło się w posiadach, zaczęło tracić swą siłę. Spośród obrazów przedstawianych przez Rubinę wybierzmy dwie metafory, w których zostały zastosowane podobne środki językowe. Umieszczone w jednym fragmencie tekstu stanowią one przykład figur paralelnych, zwiększających ekspresywność obrazu, przedstawianego w różnych wariantach. Występujące w nich pojęcia zyskują wymiar aksjologiczny:

Потом Союз пошел трещать, гулять и ходуном ходить, [...] и сионистов отпустили восвояси, что было не так уж глупо: из корзины воздушного шара, со страшным свистом выпускающего воздух, первым делом выбрасывают балласт.

Вот многие считают: рухнула империя, поэтому и повалили, покатались, посыпались из неё потроха – людское месиво.

Rozpad państwa utożsamiany jest z niszczeniem obiektu (nieożywionego bądź ożywionego), narrator odbiera to jako rozłamywanie się, rozpadanie, utratę stabilności, wydobywanie się czegoś z wnętrza. Towarzyszy temu nieprzyjemny dla ucha, drażniący dźwięk. Do przedstawienia tych wrażeń wzrokowych i słuchowych użyte zostały ciągi czasowników o podobnych cechach semantycznych. Wyrazy te, przenoszone z domeny konkretnej do abstrakcyjnej, wspólnie budują nasycony ekspresywnością obraz zamętu. Użyte w jednym fragmencie tekstu paralelne figury oraz elementy ciągów, które możemy traktować jak powtórzenia semantyczne, są odbierane nie tylko jako różne sposoby obrazowania jednego faktu, ale wskazują także na określoną postawę narratora wobec przedstawianego faktu, pokazują jaki kształt opisywanej rzeczywistości nadają narracja i tropy, jak ją interpretują. Kauzator w tych dwóch obrazach pozostaje nieznanym.

Na uwagę zasługuje obraz ludności, która znalazła się w centrum wydarzeń. Metaforycznym balastem, z pierwszego przytaczanego fragmentu powieści, jest stereotypowo wartościowana negatywnie mniejszość żydowska. Wyraz *сионисты*, nierzadko w mentalności współobywateli utożsamiany z określeniem

narodowości, bywa odbierany jako 'zbędna rzecz, której należy się pozbyć'. Dodajmy tu jedną uwagę, dotyczącą leksyki rosyjskiej, w której obok uznawanego za neutralny wyrazу *еврей*, funkcjonuje także wywołujący negatywne konotacje semantyczne wyraz *жид*. W dyskursie bohaterów powieści Rubiny, rosyjskojęzycznych mieszkańców Izraela, pojawiają się *clichè* typu: *еврей, жидовская морда* (*Дед был, мягко говоря, еврей, жидовская морда*); *жиды, врачи вредители* (*перестреляет сейчас всех проклятых жидов, врачей вредителей*). Pierwsze z nich można uznać za wzięte z ekspresywnie nacechowanego *prostoreczija* (por. też powracające we wspomnieniach z diaspory obraźliwe: *жидяра, жидомор, жидочек*, np. w dyskursie jednej z postaci znajdujemy przytoczenia: [...]*вечно допекающих его воплями: „жидяра”, „ жидомор”, дети мне кричали: „Жидочек, попиликай на скрипочке”*), drugie – z języka propagandy okresu stalinowskiego. Przeniesiono je więc z innych tekstów, w których zostały użyte, por. też wyrażenie: *Вечный Жид* (*Бессмертная, как Вечный Жид, брошюрка о заговоре сионских мудрецов*).

W drugiej metaforze obraz ludności zostaje zastąpiony obrazem wewnętrzności, miazgi. Podobne negatywne konotacje odnaleźć można w dyskursie więźniów Gułagu, gdzie, jak pisze Jack Rossi, wyraz *мясорубка* oznaczał wielką czystkę, a wyrażenie *мясной день* – dzień egzekucji¹.

Zgoła odmiennie, z innego punktu widzenia, przedstawiany jest obraz rozpadu imperium w kolejnej metaforze. Ukazuje on wędrówkę narodu wybranego jako realizację boskiego planu – boski ład zajmuje miejsce zamętu: *А может быть, для того и полетели подпорки очередной великой империи, чтобы прогнать Божье стадо на этот клочок извечного его пастбища*.

Działania boskie i wędrówka Żydów do należnego im miejsca (*небольшой, но крепкий клочок земли*), zakodowane są w mentalności postaci. Sama Autorka odsyła odbiorcę do Księgi Ksiąg, co pokazują uwagi metatekstowe typu: [...]*когда вернулись в эту землю, текущую молоком и мёдом. Так написано в ТАНАХЕ*.

Tekst Rubiny prezentuje się nam zatem jako sieć *cliché*, cytatów, zapożyczeń obrazów i ocen, przekazywanych odbiorcy jako współuczestnikowi dialogu intertekstualnego. Wykorzystuje je ona jako tworzywo, służące odzwierciedleniu obrazu świata portretowanych postaci. Nie jest to jednak jedyna ich funkcja – konteksty, w jakich zostały użyte owe *cliché* i cytaty, w których odnajdujemy wyraźne odniesienia intertekstualne, pokazują stosunek postaci powieści do obrazowanych faktów i zjawisk. Niejednokrotnie jest to dystans, a użycie wyrazów i wyrażeń, o których mowa, w obrazach opartych na antynomii, sprzyja tworzeniu ironii, czyli tej jakości, jak mówi Brooks, którą rozmaite elementy w pewnym kontekście uzyskują z tego kontekstu. Ironia rozumiana jako „ciśnienie [wewnętrznego] kontekstu”² uznawana jest za ważny chwyt stylistyczny, wykorzystywany w powieści, por. jak wyrażenie *еврей, жидовская морда*, włączone zostało do dyskursu bohaterki, opisującej wygląd kogoś bardzo bliskiego: *Ведь дед был, мягко говоря, еврей, жидовская морда*, wyrażenie *жиды, врачи вредители* – do oceny mającej wielkie osiągnięcia medycyny izraelskiej, zaś wzięta z Tanachu metafora, przedstawiająca ekspresywny obraz własnej ojczyzny: *страна, текущая молоком и мёдом*, użyta została w wypowiedzi na temat spraw bytowych: *Писательница*

¹ J. Rossi, *Przewodnik po Gułagu*, „Teksty Drugie” 1990, nr 4, s. 142.

² A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2006, s. 143, 376.

Н. выпила воды из крана – о, какая мерзкая вода в этой стране, текущей молоком и мёдом!; фонды, питающие обитателей Святой земли тем самым молоком и мёдом. Dodajmy, że ten popularny cytat funkcjonuje również jako skrzydlate słowo, a jego związki z macierzystym tekstem nie zawsze są przez odbiorcę odczuwane, tu jednak, gdzie mowa jest o historii Żydów i Izraela, odesłania do Księgi są czytelne, bez względu na to, czy cytat jest opatrzony komentarzem metatekstowym, czy też nie.

Wielka alija to dla postaci z powieści i emigracja, i repatriacja. W metaforach obrazujących te zjawiska eksponowane są bądź to asocjacje z wieczną wędrówką (emigranci to: *цыганская толпа погорельцев*), z zakłóceniem działalności człowieka (*обморок эмиграции*), ze skazaniem na niedostatek (*жидкий эмигрантский кисель; советская ветошь, выброшенная из страны без пенсии и соображений*, por. też powtarzający się w dwóch wersjach utrwalony już zwrot, określający sposób wyrzucania z dawnej ojczyzny: *двадцать кило на рыло, двадцать кило на брата*), bądź też różnorodność losów ludzkich (*кто расшибся вдребезги, кого рикошетом отбросило за океан*). Eksponowane jest także uczucie goryczy, powracające w chwilach kolejnego wygnania, porównane do czkawki Ezawa po soczewicy, do złych doświadczeń, przedstawianych w kontekście tułaczki brata, opisywanych w Tanachu: *И горечь страшная, первородная горечь, чечевичная отрыжка Эсава*. Dotarcie do miejsca, gdzie się zostanie już na stałe, to dotarcie po trudach do celu (*кто, почёсывая ушибы и синяки, похныкал, потоптался, расселся потихоньку, огляделся да и зажил себе, курилка*). Odpoczynek wieńczący tułaczkę przedstawiony został za pomocą oszczędnych środków językowych, jak w języku potocznym, jednym, puentującym zdarzenia wyrazem, pozbawionym negatywnych konotacji: dotarliśmy do celu, a teraz przerwa na papierosa: *курилка*. W nominacji pojawia się wzięte z hebrajskiego „cudze słowo” *олим 'поднявшиеся'*, natomiast w ocenie przybywszy przez innych mieszkańców spotykamy nacechowany negatywnie wyraz: *советский: советская ветошь, [...] амбициозная рухлядь, которая приперлась...* używany też np. w wulgaryzmach: *эти бляди советские...*

Świat, który porzucają wyjeżdżający, jest określany jako *былой (былой советский Вавилон)* ‘ten, który zniknął bezpowrotnie’, jak pisze Jakowlewa, podkreślając „liniowość” następujących zdarzeń: *что было, то прошло, бывое 'невозвратное'*³, por. także metaforyczne zastosowanie nazwy własnej dla oddania tego znaczenia. W porównaniu z tym wyrazy *прошлые, прошлое* konotują znaczenie ‘możliwość powrotu, cykliczność’⁴, por. w dyskursie postaci, w kolejnej metaforze: *прошлые обстоятельства (высвобождение от старой шелущащейся кожи прошлых обстоятельств)*.

Wyjazd do Izraela, jak każda emigracja, to zatem „zmiana skóry” – uwolnienie się od spraw minionych, aby ich miejsce mogły zająć nowe: *На месте прошлого – пустоты [...] знак счастья*. Przytoczmy tu przykład, który pokazuje wykorzystanie pojęcia cykliczności przy tworzeniu postaci jednej z emigrantek: *Зяма любила [...] убирать с глаз долой, расчищать пространство, [...] освободить площадку. Чувствовала при этом взыв радостного обновления жизни, возобновления действия...*

³ Е.С. Яковлева, *Фрагменты русской языковой картины мира*, Москва 1994, с. 185.

⁴ Тамże, s. 185.

Jak wiemy z badań Bachtina i Kristevej, tekst powieści jest przykładem dialogu intertekstualnego z czytelnikiem⁵, warto jednak przy tym zwrócić uwagę na różnorodność odniesień intertekstualnych, utrwalonych w mentalności i dyskursie emigrantów: na przemian występują tu odesłania do tekstów rosyjskich, a więc napisanych w jednym z języków diaspory, i do pisanych w języku hebrajskim Ksiąg, które pozwoliły im przetrwać w diasporze i zachować swoją tożsamość. Gebert pisze, że Żydów ukształtowała Księga. „Wygności ze swej ziemi, zamieszkali w księgach”⁶. (Por. stosowane w powieści Rubiny komentarze metatekstowe typu: *Так написано в ТАНАХЕ; как написано в Книге Книг*).

Komentarze matatekstowe wprowadza też Rubina, gdy zdarzenia współczesne opatruje odesłaniem do historii narodu żydowskiego, do wydarzeń, które miały miejsce w Ziemi Świętej, kierując do czytelnika informację: sięgnij do Ksiąg, taki fakt już był opisany, np. gdy ocenia medycynę izraelską, mówi: *Здесь оплодотворяют пожилых женщин, бесплодных как пустыня [...] (Что касается оплодотворения пожилых, а даже весьма пожилых, женщин, то в еврейской истории подобные случаи уже были) [...]*; albo też: *интересно оживить труп, причём желательно лежащий [...]. Впрочем, и это в нашей истории уже было.*

Kontekst jednak (zestawienie wydarzeń przybierających postać groteski z wydarzeniami z dziejów narodu wybranego) podpowiada odbiorcy także coś innego, wspomniany już wyżej dystans, nadający wypowiedzi odcień ironiczny⁷.

W tekście powieści znajdujemy też odesłania do tekstów hebrajskich (Księgi Rodzaju, Księgi Kapłaństwa), w których wyznawcy judaizmu znajdują wskazówki dotyczące obrzędowości – cytowane są w powieści formuły wypowiedziane przy obrzędzie zaślubin: *Вот этим кольцом ты посвящаешься мне в жёны по закону Моше и Израиля...*, obrzezania: *Отныне сын Божий [...] будет введён в лоно Авраама*, czy też dotyczące reguł koszerności: *отделяла молочное и мясное*. Owe cytaty i *cliché*, wprowadzane do dyskursu postaci, stanowią składnik jej obrazu językowego, odzwierciedlający jej mentalność: główna bohaterka określa siebie poprzez stosunek do przestrzegania zasad koszerności, kierując do innej postaci informację: *этот нож для молочного, а этот для мясного*, inny bohater swoją postawę wobec emigracji i państwa Izrael określa cytatem: *Знаете, я ведь приехал сюда оболделым сионистом... „Если забуду тебя, Иерусалим!”...* Wyrażenia odsyłające czytelnika do obrzędów żydowskich występują też w dyskursie nacechowanym stylistycznie, np. w ekspresywnym: *этот гош обрезанный*, w podobnie obraźliwym zastosowaniu jak np. *еврей, жидовская морда*, albo też w wypowiedzi służącej wartościowaniu przestrzegających reguł koszerności przez innych: *куска человеческой свинины не даёшь мне проглотить*.

Kolejną grupę tekstów, do których winien odwołać się czytelnik, uczestnicząc w dialogu intertekstualnym i starając się poznać obraz świata, utrwalony

⁵ A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury...*, s. 134–135.

⁶ K. Gebert, *54 komentarze do Tory*, Kraków 2004, s. 44–45.

⁷ T. Dobrzyńska, *Wypowiedź przenośna relacjonowana w mowie zależnej*, [w:] *Tekst w kontekście. Zbiór studiów*, pod red. T. Dobrzyńskiej, Wrocław 1990, s. 198.

w mentalności emigrantów, postaci powieści Rubiny, stanowi podstawowy kanon rosyjskiej literatury pięknej, która jest obecna w dyskursie postaci (por. trawestację tekstu Jesienina, przytaczaną w kontekście nazwy osiedla: *Мэханэ руси (Русский стан): Мэханэ, ты моя Мэханэ, оттого что я с Севера, что ли...*). Sytuaty z literatury pięknej połączone też zostały w przytaczane fragmenty dyskursu radiowego, por. nawiązania typu: *Белеет парус одинокий, как метко выразился однажды выдающийся поэт [...] Адиноким выглядел вчера министр...*, albo też: *Ни пой, красавица, при мне, ты песен – как точно выразился однажды классик. Напрасно президент...* Za komentarz metajęzykowy służą w tym wypadku sygnały normatywnej wymowy rosyjskiej, a także podane w innym miejscu informacje o głosie spikera radiowego: *голос диктора, до жути похожий на голос покойного Левитана не только тембром, но и этой, продирающей кожу, интонацией...*, wywołujący asocjacje z innymi tekstami, z głosem i ideą, którą przekazywał: *„От Советского Информбюро”*, a teraz przywołujący Izrael i Boga: *(выступил чеканным басом): „Шма, Исраэль! Адонай элохэйну, Адонай э-хад!”*

Dwoistość odesłań intertekstualnych wykorzystywana jest też do stosowanych przez Rubinę gier językowych, gdy tworzy konstrukcje, w których zderzają się wyrazy, odzwierciedlające kluczowe (por. termin Szmielowa „ключевые слова”⁸) zjawiska rosyjskiego i żydowskiego obrazu świata: *Царь-батюшка, Машиах*; albo apelatyw: *мужики – егудим! ‘мужики – евреи’*.

Pokazując ironiczny dystans emigrantów do swego losu, do funkcjonowania w dwóch światach, Rubina przywołuje też przykłady frazeologii okresu radzieckiego, nadużywane i uschematyzowane formuły typu: *Руки прочь от страны X, Пролетарии всех стран объединяйтесь*, wykorzystując ich początkową część w zgoła odmiennym kontekście, w utworzonym nowym haśle: *„Руки прочь от радиостанции Русский голос!”*, albo wprowadzając do dyskursu postaci: *Пролетарии всех стран в гости будут к нам*, sprowadza tym samym do absurdu stereotypy, w których wyrażała się epoka.

W powieści Rubiny znajdujemy przykłady różnych form przedstawiania tego, co pochodzi spoza danego dyskursu. I tak, „cudze słowa” wprowadzane są do wypowiedzi wraz z komentarzem metajęzykowym. Przytoczmy przykład tak wprowadzanych imion własnych, często podawanych w dwóch wersjach językowych, stanowiących ważny element onomastyki literackiej⁹: *Дед просил, чтобы меня назвали Рейзл, ну, Роза, конечно, в русском варианте...* Por. też przykład z dyskursu innej postaci:

Звонок учительницы – почему Шмуэль (она говорила „Шмулик”, все они здесь шулики, шлемики, дудики, мотэки. Хотя, как это ни смешно, старшего сына в семье с детства звали именно Шмуликом, он был назван Семёном в честь покойного прадеда Самуила [...]), почему Шмулик уже два месяца не ходит в школу?

⁸ А.Д. Шмелёв, *Русский язык и внеязыковая действительность*, Серия: Языки славянской культуры, Москва 2002, с. 295.

⁹ М. Kawka, „Cudza mowa” w „Cudzoziemce” Marii Kuncewiczowej, „Stylistyka” 1997, nr VI, s. 489–490.

Dobrzyńska pisze:

„Cudze słowo” jest często odbierane jako wyrażenie, charakteryzujące nie tylko przedmiot mowy, ale także samego mówiącego, jego manierę słowną, indywidualną lub typową, jego cechy wyrażane nie treścią, lecz formami mowy¹⁰.

Możemy to odnieść zarówno do dyskursu emigrantów, jak i do dyskursu Żydów, żyjących w diasporze, włączających do swej mowy zarówno „cudze słowa” z hebrajskiego, np. słowa z modlitw, a więc dodatkowo podkreślające obcość, jak i „cudze słowa” z jidisz, którym posługiwano się w życiu codziennym (tak przedstawiana jest we wspomnieniach żyjących jedna z takich postaci: *в памяти всплыли подзабытые словечки и присказки деда: он говорил „мэйлэ”, когда имел в виду „ладно”, вздыхал часто „Хоб рахмонэс” и имя „Иерусалим” произносил как „Ершолойм”, albo też w innym przykładzie: А он мне быстро шепнул на идише: [...] Об ништ мойрэ киндэлэ, не бойся дитя*). Dyskurs emigrantów, zwłaszcza starszego pokolenia, charakteryzuje nienormatywna wymowa rosyjska: ten ich sposób mówienia pochodzi jakby z „zewnątrz”, z innego języka, z innego kraju: *Виктор – сухо, как всегда, произнёс Штыкерголд, – почему ты не на работе? [...] Отчитывая Витю [...], переходил на свой паршивый русско-польский, который вывез из Варшавы пятьдесят два года назад*. W tych wypadkach warto zwrócić uwagę na różnorodność komentarzy metajęzykowych Autorki. Por. także dyskurs innej postaci w podobnym wieku: *Боже упаси! [...] – Это ария из другой оперы (она говорила “арья” и “оперы”)*.

Przedstawienie w dyskursie tego, co wyraża i podkreśla obcość, wraz z komentarzem mówiącego, bohatera w pierwszym wypadku i narratora w drugim, można uznać za przejaw jego dialogu z własnym słowem. Jak pisze Dutka, powołując się na badaczy francuskich, akt wypowiedzenia związany z innym dyskursem może mieć status modalizatora, „za którego sprawą wypowiedź relacjonująca ukazana jest jako wtórna, zależna od innej”. Modalizacja w przytaczanych przykładach dotyczy użycia danego słowa, Dutka nazywa ją autonomiczną¹¹. Dane słowo, wypowiedź pochodzą z „zewnątrz”, spoza danego dyskursu, w przypadku przytoczonych przykładów, od określonego mówiącego, ale wiele z nich można uznać za pochodzące od zbiorowości żydowskiego pochodzenia – czy to mieszkańców Izraela, czy też diaspory, por. choćby przytaczane: *олим, егудим* (z hebrajskiego), *мамэлэ, мотэк* (z jidisz).

Dobrzyńska mówi, że formy relacjonowania mowy cudzej są jedną z istotnych technik komunikacyjnych, mogą one przekazywać także wypowiedzi możliwe, które autorzy konstruują, znając pewne typy użycia języka. Jest to jednocześnie próba rekonstruowania sposobu myślenia o świecie, sposobu widzenia świata¹². Jest to próba przedstawienia językowego obrazu świata tworzonych przez pisarza postaci.

¹⁰ T. Dobrzyńska, *Wypowiedź przenośna...*, s. 197.

¹¹ A. Dutka, *Образ „cudzego słowa” w dyskursie krytycznym Charlesa Du Bos*, [w:] *Kreowanie świata w tekstach*, pod red. A.M. Lewickiego, R. Tokarskiego, Lublin 1995, s. 175–186.

¹² T. Dobrzyńska, *Wypowiedź przenośna...*, s. 200.

Literatura

- Burzyńska A., Markowski M.P., *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2006.
- Dobrzyńska T., *Wypowiedź przenośna relacjonowana w mowie zależnej*, [w:] *Tekst w kontekście. Zbiór studiów*, pod red. T. Dobrzyńskiej, Wrocław 1990, s. 187–203.
- Dutka A., *Obraz „cudzego słowa” w dyskursie krytycznym Charlesa Du Bos*, [w:] *Kreowanie świata w tekstach*, pod red. A.M. Lewickiego, R. Tokarskiego, Lublin 1995, s. 175–186.
- Gebert K., *54 komentarze do Tory*, Kraków 2004.
- Grzenia J., *O wielogłosowości tekstów poetyckich*, [w:] *Kreowanie świata w tekstach*, pod red. A.M. Lewickiego, R. Tokarskiego, Lublin 1995, s. 161–173.
- Kawka M., „Cudza mowa” w „Cudzoziemce” Marii Kuncewiczowej, „Stylistyka” 1997, nr VI, s. 489–500.
- Rossi J., *Przewodnik po Gułagu*, „Teksty Drugie” 1990, nr 4, s. 137–159.
- Ермакова О.П., *Об иронии в метафоре*, [в:] *Облик слова*, под ред. Л.П. Крысина, Москва 1997, с. 48–57.
- Никитин М.В., *Диалогизм vs. Интертекстуальность: выбор плацдарма*, [в:] *Человек в пространстве смысла: слово и текст*, *Studia Linguistica* № XIV, Санкт-Петербург 2005, с. 115–123.
- Почепцов О.Г., *Языковая ментальность: способ представления мира*, „Вопросы языкознания”, № 6, с. 110–122.
- Рубина Д., *Вот идёт Мессия!* [в:] *Под знаком карнавала: Роман. Эссе. Интервью*, Екатеринбург 2002.
- Шмелёв А.Д., *Русский язык и внеязыковая действительность*, Серия: Языки славянской культуры, Москва 2002.
- Яковлева Е.С., *Фрагменты русской языковой картины мира*, Москва 1994.

Дины Рубиной языковая картина эмиграции в Израиль (на материале романа *Вот идет Мессия*)

Резюме

Языковая картина мира эмигрантов из Советского Союза в Израиль представляется в статье на фоне интертекстуальных отношений, которые проявляются в тексте романа. Они описываются как механизмы, отражающие влияние на менталитет и дискурс рассказчика и персонажей романа двух типов текстов, создаваемых на двух языках, русском и иврите, а также влияние двух разных культур, разной традиции и религии.

В тексте романа и смысл и слово ведут диалог со всей историей своего бытования, проявляя следы своей жизни в новых контекстах. Отражают это часто применяемые автором клише и цитаты из Танаха, из русской художественной литературы и других текстов. В статье рассматриваются также контексты,

в которых элементы так представленной картины мира, подвергаются переосмыслению, становясь средством интерпретации описываемых явлений действительности.

Текст выполняет также роль посредника в диалоге автора с собственным словом, что представляется с помощью разного рода комментариев, касающихся восприятия вводимого в текст „чужого слова” и его функционирования в разных языковых вариантах.